

TERJE BODIN LARSEN

**Bøker,
boktrykkere og bokhandlere
i gamle Arendal**

Streif i Arendals bokhistorie 1830–1900

Arendal 2012

Særtrykk av *Sånn var det* nr 18, utgitt av Arendal Historielag

Trykt i Tvedestrand Boktrykkeri AS, Tvedestrand

Ill. på omslag: Tvedestrand Boktrykkeris første trykkpresse (1872)

Bøker, boktrykkere og bokhandlere i gamle Arendal

– streif i Arendals bokhistorie 1830–1900

Av Terje Bodin Larsen

1. Innledning

Boktrykkerkunsten kom sent til Norge. Boktrykkerne i Danmark-Norge holdt, i likhet med kongemakt, universitet og andre viktige institusjoner i dobbeltmonarkiet, til i København. Først i 1643 trykket Tyge Nielsson, boktrykker fra København som ble hentet til Christiania, de første bøkene her til lands. Av provinsbyene var Arendal tidlig ute, men fikk likevel boktrykkeri først i 1832¹. Men det fantes selvsagt både bøker og lesere i Arendal før den tid.

De første bøker og boksamlinger i byen tilhørte naturlig nok privatpersoner. Allerede i 1796 ble imidlertid Det Forenede Dramatiske Selskab, senere Arendals Dramatiske Selskab, dannet av byens lese- og kulturinteresserte borgere. I 1802 kom Arendals Læseselskab til, med en etter hvert betydelig boksamling. Skipsreder og storkjøpmann Peder Thomassøn var en av flere av byens borgere som hadde et betydelig privat bibliotek, og auksjonsprotokollen fra salget av hans og ektefellen Louise Groos' dødsbo i desember 1815 gir oss en spennende innsikt både i hans boksamling og hvem som utgjorde det bokkjøpende publikum i Arendal den gang².

Arendal Skoles offentlige Bibliothek og Museum ble etablert i 1832. Bibliotekets første samling bestod av frivillige gaver fra byens borgere, blant annet flere sjeldne bibelutgaver, samt verker av Saxo Grammaticus, Shakespeare, Schiller og Ludvig Holberg, for å nevne noen. Læseselskabets boksamling ble delt mellom Arendals Real- og Middelskoles lærer- og elevbibliotek og byens offentlige bibliotek i 1862.

*Catalog over de Arendals Læseselskab
tilhørende Bøger, den 1ste Mai 1833. Trykt i
N.C.Halds Bogtrykkerie af L.A.Krohn.*

I denne artikkelen skal vi gjøre et streif gjennom Arendals bokhistorie fra etableringen av byens første trykkeri i 1832 og frem til år 1900. Vi skal se på boktrykkerier og forleggere og hva de utgav, gå innom bokbinderen og besøke bokhandlerne i datidens Arendal. Det er altså ikke forfattere med tilknytning til byen, eller Arendal i litteraturen, som er temaet, men bokproduksjon, utgivelser og omsetningen av bøker som sådan. Emnet er stort og mangfoldig, og det sier seg selv at dette bare kan bli noen streif. Likevel vil det forhåpentlig gi et visst inntrykk av denne rike og viktige delen av byens kulturelle og økonomiske historie.

Forholdet er at særlig i den viktige oppbyggingsperioden fra 1830 og fremover, da Arendal som en av landets viktigste handels- og sjøfartsbyer fikk både museum, bibliotek og høyere skole, var også forlagsvirksomheten i byen av stor betydning både i landsdelen og nasjonalt. Også i hundreårets siste del er denne historien en viktig kilde til og speiler mange viktige forhold i byens historie.

2. Hald og Krohns boktrykkeri 1832–1841

... En fortegnelse over de böger og skrifter der er trykt i Vestl. Tidendes trykkeri er vistnok umulig at skaffe og der har vært adskillige ting af betydning som er mig ubekjendt ...³.

Disse ordene fra lokalhistorikeren og boksamleren Sven Oftedal (1869–1947) kan stå som motto for det møysommelige arbeid det er å rekonstruere listen over utgivelser fra Hald og Krohns boktrykkeri, det mest interessante og mest spenstige kapittel i Arendals forlags- og trykkerihistorie.

Teologen Niels Christian Hald (1808–1896) var sønn av eierne av Barbo gård i Arendal, Niels Hald (1766–1828) og Inger Marie Fahsland (1777–1812). Sammen med læreren og forfatteren Niels Mathias Aalholm (1811–1881) og boktrykker Lars Andreas Krohn (1813–1895) grunnla han i 1832 boktrykkeri og avishus i familien Aalholms gård i Rådhusgaten 16 i Arendal⁴.

Lars A. Krohn var født på Skjørvold gård på Ringerike som sønn av major og veimester Johan Jørgen Krohn (1766–1834) og Anne Marie Selmer (1781–1856). Han hadde gått i boktrykkerlære hos fetteren Johan Jørgen Krohn i Christiania fra 1827 til han kom til Arendal i 1832. I Christiania hadde Lars Andreas Krohn blant annet hatt i oppgave å sette opposisjonsavisen *Statsborgeren* som ble utgitt av folkeopplyseren og samfunnskritikeren Peder Pedersen Soelvold. Det var således en erfaren faktor som ble engasjert til den nye trykkerivirksomheten.

*Niels M. Aalholm (1811–1881).
Daguerreotypi utført i Paris 1845.*

Trykkeriets viktigste prosjekt var avisen Den vestlandske Tidende, byens første trykte avis, som utkom første gang torsdag 31. juli 1832. Niels M. Aalholm var avisens første redaktør, frem til han begynte som lærer ved Arendals Real- og Middelskole i mai 1836. Før han tiltrådte stillingen der hadde han dessuten et lite, men mislykket mellomspill som boktrykker i Christiania. Subskripsjonsinnbydelsen til byens nye avis ble sendt venner og forbindelser, og også rykket inn i Morgenbladet den 28. mars 1832. Innbydelsen gir såpass mye informasjon om bakgrunnen for etableringen av Arendals første dagsavis at vi gjengir den her i sin helhet:

Subscriptions-Plan

*I Haab om kraftig Medvirkning af dannede Medarbeidere agte Under-
tegnede at udgive et Blad under Navn af*

«Den vestlandske Tidende»,

En Avis af blandet Indhold og for alle Stænder.

Dette Blads Tendents vil vorde mercantilsk, politisk og æsthetisk.

De vigtigste og interessanteste Handels- og Skibs-Efterretninger fra Udlandet ville blive meddeelte saa hurtigt som muligt, da Arendals nære Beliggenhed ved Havet og dets betydelige Skibsfart giver fortrinlig Anledning til at erholde saadanne Efterretninger ved Skibsleilighed næsten til enhver Aarstid. Udgiverne meddele af politiske Nyheder kun saadanne, som mottagne ved Skibsleilighed, kunne interessere ved deres Nyhed eller Vigtighed, og som ei i Forveien ere optagne i de øvrige politiske Blade. Derimod vil Bladet ved enhver Maaned Ende tillige indeholde en kort Udsigt over eller et Uddrag af de i dette Mellemrum indtrufne interessante politiske Begivenheder.

At levere originale Stykker af æsthetisk Indhold, Oversættelser og Uddrag af fremmede Forfatteres Arbeider, hvis Indhold og Omfang maatte egne sig for Bladet, skal ogsaa være Maalet for Udgivernes Stræben.

Med Taknemmelighed modtage de Bidrag af almeen nyttigt og interessant Indhold, saavel som beviislige Ytringer om det Offentlige, eller om enkelt Personers mislige Færd, hvilke Dhrr. Forfattere ville indsende under Adresse til «Redactionen for Bladet Den vestlandske Tidende i Arendal». Fornærmelige og ugrundede Angreb, stridende mod Trykkefrihedsloven, vorde derimot ei indrykkede. Hvis der ønskes eller tillades, besørge Udgiverne tillige Ortographien eller Stilen rettet i de indsendte Bidrag.

Blader, der udkommer, saalænge Dampskibenes Fart varer, hver Tirsdag og Fredag, og om Vinteren hver Tirsdag og Løverdag, vil udgjøre 1/2 Ark i stort Format og blive trykt med samme Sort Typer, som denne Subscriptionsplan.

For Indenbyes-Abbonenter bestemmes Prisen for Halvaargangen til 1 1/2 Spd., der erlægges forskudsviis; Udenbyes-Abbonerere betale tillige den Porto, som efter indgiven underdanigst Ansøgning naadigst maatte vorde bestemt for Bladets Forsendelse med Posterne.

Vort Ønske saavel som Formaalet for vor Virken skal stedse være at tilfredsstille et dannet og retsindigt Publicums Fordringer med Hensyn til vort Blad, hvis Hovedøiemed er: at nytte og fornøie.

Arendal, i Marts Maaned 1832.

N. C. Hald   N.M. Aalholm

Cand. Theol.

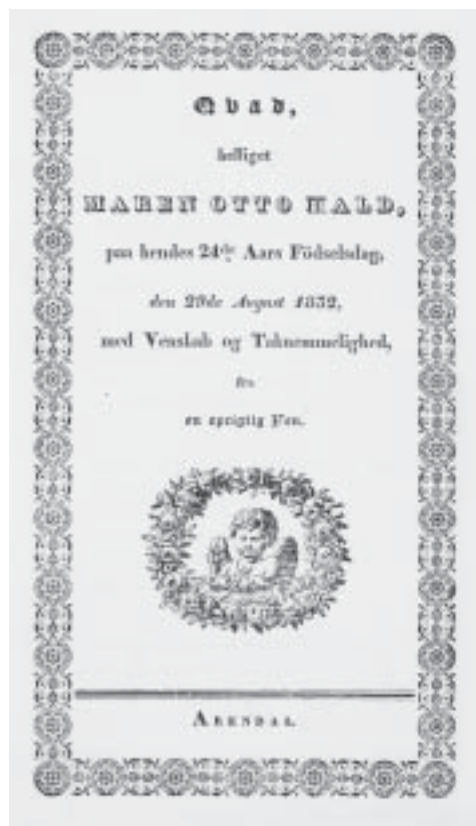
Den vestlandske Tidende, senere Vestlandske Tidende, ble også trykkeriets mest levedyktige prosjekt – avisen fortsatte som uavhengig konservativ avis frem til den gikk inn så sent som på 1970-tallet⁵.

Niels Aalholm var også aktiv med andre utgivelser: I 1832 utkom *Sjofna, original norsk Nytaars-gave*, og i 1833 Gustav Friedrich Dinter: *Bønnebog for Børn – med nogle Forandringer oversat efter 5. Opl. af «Schulgebete» af N.M. Aalholm*, en av de første utgivelser av bøker for barn i Norge. Gustav Friedrich Dinter (1760–1831) var en tysk teolog, pedagog og professor i Königsberg. Foruten mange fagarbeider utgav han bibelverker, der han hevdet at Bibelen bare skulle være autoritet i religiøse spørsmål, ikke i historiske og naturviten-

N.M. Aalholm: *Qvad, helliget Maren Otto Hald, paa hendes 24de Aars Fødselsdag den 29de August 1832, med Vendskab og Taknemmelighed, fra en oprigtig Ven.*

Arendal 1832. Maren Otte (Otto var rett og slett en trykkfeil) Fürst (1808-1892) var gift med trykkerieier Niels Chr. Hald.

Familievennen Aalholm laget dette vakre trykket til Marens fødselsdag 29. august 1832. Det er således et av de aller tidligste Arendalstrykk, da første utgave av Den vestlandske Tidende utkom 31. juli. Forut for utgivelsen av *Qvad* hadde Aalholm riktignok allerede laget *Runer, helligede Niels Christian Hald paa hans 24de Aars Fødselsdag, den 19de August 1832*, som således er noen dager eldre.

skapelige. Sammen med *Dr. Morten Luthers udførlige Forklaring over St. Pauli Epistel til de Galater* fra 1837 er dette for øvrig den eneste rene oppbyggelseslitteraturen trykkeriet utgav i denne perioden. Videre utgav Aalholm lærebøker, blant annet i norsk og regning, en serie bøker med viser og sanger, spillboken *Halvtredsindstve Kort-Cabaler eller Patience-Spil (efter det Svenske) – Det Smukke Køn tilegnet!*, leilighetsdikt osv. Aalholm skulle for øvrig senere bli en av landets mest leste romanforfattere, delvis under eget navn og delvis under pseudonymet Theodor Reginald og deretter Senex («Den gamle»).

Ellers stod trykkeriet for en rekke viktige utgivelser fra andre forfattere, særlig i sine første år. Utgivelsene var så vel skjønnlitterære som beregnet på dannelse og nytte. Vi kan bare nevne et utvalg av disse nedenfor. I tillegg kom mindre leilighetsstrykk, begravelssanger, skjemaer og blanketter og hva som ellers trengtes av trykksaker i en by med livlig handel og skipsfart samt et aktivt kulturliv og et sterkt borgerskap.

En av Hald og Aalholms viktigste støttespillere var eidsvoldsmannen, jernverkseier Jacob Aall (1773–1844) på Næs. Jacob Aall var en aktiv forfatter og samfunnsdebattant, som tidligere hadde fått sine skrifter trykket både i København, Christiania og Christianssand⁶. Fra høsten 1832 utgav han imidlertid sitt nye hefteskrift *Nutid og Fortid*⁷ hos Hald og Krohn, en av forlagets viktigste utgivelser og en viktig del av Aalls store prosjekt for å utvikle offentlig debatt og dannelse i den unge norske nasjonalstaten. Etter et par år tar imidlertid samarbeidet slutt, sannsynligvis som en følge av at Hald etter hvert trekker seg ut av trykkerivirksomheten. Aalls store sagaoversettelse *Snorre Sturlasons norske Kongers Sagaer. Oversatte af Jacob Aall, Eier af Næs Jernverk* utkommer således i årene 1838–39 hos Guldberg & Dzwonkowskis Officin i Christiania.

I 1833 utkommer Andreas Faye: *Norske Sagn samlede og udgivne af Andreas Faye, Lærer ved Arendals Real- og Middelskole, og Medlem af det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondhjem*. Dette var den første samling av folkesagn utgitt i Norge. Andreas Faye (1802–1869) var prest, folkeminnesamler og forfatter og en nær omgangsvenn av så vel Niels M. Aalholm som Jacob Aall. Etter teologisk embetseksamen i 1828 ble han i 1829

Jacob Aall: *Nutid og Fortid* - Første Hæfte, Arendal 1832.

ansatt som lærer ved Arendals Real- og Middelskole før han i 1833 ble utnevnt til sogneprest i Holt. I 1839 ble han i tillegg forstander og førstelærer ved det nyopprettede Christianssands Stifts Lærerseminarium beliggende på Holt prestegård. Faye må derfor regnes som den første rektor på det som i dag er Universitetet i Agder.

I 1835 utkommer Nicolai Henrich Jægers *Hollandsk Grammatik, eller Vejledning til med Lethed, at lære sig selv det Hollandske Sprog efter P. Weiland's Nederduitsche spraakkunst, med nødvendige Forøgelser og Hollandsk Læsebog*. Jæger (1780–1846) var jurist og filolog⁸. Ved siden av sitt byfogdembete i Arendal samt skjønnlitterære og naturvitenskapelig sysler, utførte han et pionerarbeid i nederlandsk filologi med sitt store ordboksverk *Hollandsk Lexicon for Norske og Danske* som utkom i Christiania 1829–31 samt *Hollandsk Grammatik og Hollandsk Læsebog*, som altså ble utgitt i Arendal. Jæger var for øvrig farfar til bohemen og forfatteren Hans Jæger (1854–1910). Hans Jæger selv tilbrakte deler av sin oppvekst som fostersønn hos onkelen Niels M. Aalholm og hans kone Hanna, f. Foss.

1835 utkommer også Karen Dorothea Bang: *Fuldstændig norsk Kogebog til Brug saavel i større som mindre Huusholdninger* – en av de første norske kokebøker og den første trykket utenfor Christiania. Bang (1756–1839) var født i Arendal, arbeidet først som husholderske hos gode borgere i Frederikshald (Halden), men vendte etter hvert tilbake til Arendal som bestyrer av Hospitalet, et hjem for vanskeligstilte kvinner av borgerklassen. Hospitalet lå i Kirkebakken i Arendal. Karen Bangs *Kogebog* var svært populær i sin samtid og kom i flere opplag.⁹

Siste større utgivelse kom i 1840 med Johannes Musæus: *Prolegomena til en vordende Lovgivning angaaende Religionsfriheden: et Forsøg*.¹⁰ Johannes Musæus (1802–1878) var overlærer og bestyrer ved Arendals Real- og Middelskole fra 1834 til 1843. Han var utdannet filolog, men sterkt filosofisk interessert. I 1839 konkurrerte han med Mauritz Hansen og J.S. Welhaven om lektorposten i filosofi ved Universitetet i Christiania, og på nytt i 1841 med M.J. Monrad. Første gang ble Welhaven og andre gang Monrad utnevnt. Etter sin tid som redaktør i Den vestlandske Tidende ble for øvrig Niels M. Aalholm ansatt av Musæus som adjunkt ved skolen.

I tillegg til Den vestlandske Tidende, ble det utgitt flere tidsskrifter, som Jacob Sverdrups *Den erfarne Landmand – Et agronomisk Blad* fra 1837 og utover, og Friederich Wilhelm Thoschlags *Musikalsk Søndagsblad* fra 1839.

Bokutgivelsene er oftest i lite format og vakkert, men enkelt utstyrt. Ingen er illustrert – dette var heller ikke vanlig på denne tiden. Sideantall varierte stort – fra kun 14 sider, men med den desto lengre tittel: *Den kloge og forstandige Sven Anderson. En gammel Faarerøgter, eller en kort og sandfærdig Beretning om hvorledes Sven Anderson i Landsbyen Lyngberg reddede sine Faar under den store Dødelighed blandt Faarene forgangne Høst og Vinter; samt om hvorledes han erholdt dobbelt saa meget Uld som ellers. Optegnet og til det Almindeliges Tarv udgivet af hans Søn Sven Svenson* fra 1835 til *Luthers Forklaring* med sine 547 sider. Opplagene vil også ha variert, men forfatterne betalte ofte selv og Fayes sagnsamling skal således ha vært trykket i et opplag på hele 700 eksemplarer. Innbinding måtte leseren selv stå for – bøkene ble i tråd med tidens praksis levert heftet med et trykket omslag som ble byttet med bokbinderens skinnbind etter eierens ønsker, smak og lommebok.

Lars Andreas Krohn (1813-1895).

3. Boktrykkere og forleggere 1841–1900

Niels Chr. Hald trakk seg etter hvert ut av trykkerivirksomheten og slo seg ned som sogneprest i Ringeby. Niels Aalholm gikk til sin lærerjobb. På slutten av 1830-årene var trykkerimesteren Lars A. Krohn alene igjen om driften, og fra 1841 som eneeier under navnet L.A. Krohns Trykkeri. Trykkeriet var fortsatt byens eneste, men utenom trykkingen av *Den vestlandske Tidende* var virksomheten labor sammenlignet med Hald og Aalholm-tiden. Aalholm får riktig nok trykket en serie noveller under sitt nye pseudonym Theodor Reginald¹¹. Det utkommer dessuten et par nyttebøker om stuing av trelast om bord på seilskip og lignende emner. Den mest interessante utgivelsen i første del av denne perioden, i tillegg til *Den vestlandske Tidende*, er utvilsomt utvandrerpioneren Johan R. Reiersen fra Holts tidsskrift *Norge og Amerika*, som kom ut i årene 1845–47¹².

I 1856 selger så Krohn trykkeriet til Thomas Dominicus Hjorthøy (f. 1830). Krohn, som allerede fra 1837 hadde vært kommisjonær for Fritzøe og Frolands jernverker, begynner nå også annen forretningsvirksomhet, som forsikringsagent, aksjemegler og skipsreder, først i Arendal, mens fra 1870 er han tilbake i Christiania. Som sin far var Krohn også engasjert i veibygging, og ledet blant annet utbyggingen av Hylleveien i Arendal. Generelt kan vi vel si at Krohn med sin mangfoldige virksomhet, ikke minst som avisutgiver, lett kommer litt i skyggen av Arendals egne Niels Matthias Aalholm og Niels Chr. Hald.

Thomas D. Hjorthøy var sønn av sogneprest ved Trefoldighetskirken i Arendal Hugo Laurentius Hjorthøy (1778-1849) og Severine Petronelle Tønning. Trykkeriet skifter nå navn til T.D. Hjorthøys Trykkeri, eller Officin som han også tidvis kaller virksomheten, og går nå inn i en ny aktiv periode. Hjorthøy blir med dette også utgiver og redaktør av *Den vestlandske Tidende*. I 1865 overtar dispasjør og overlærer Andreas Jensen som redaktør av avisen, mens Hjorthøy fortsetter som utgiver. I 1874 selger Hjorthøy både avis og trykkeri til et selskap med dyrlege Samuel Olsen som disponent og Ole Abelsæd som medeier og ny redaktør. Trykkeriet skifter nå navn til Arendals Bogtrykkeri. I 1893 overtar Abelsæd også som disponent i trykkeriet.

Fra midten av 1870-årene og utover vokser det dessuten frem flere trykkerier og små forlag i byen, gjerne kombinert med bokhandel, bokbinderi eller avisdrift, i pakt med at trykkeriteknologien utvikler seg og trykkeriutstyr blir rimeligere og lettere til-

Telefon 126

Telefon 140

ARENDALS BOGTRYKKERI
 — Oprettet 1832 —
 anbefales til Udførelse af alle Slags
TRYKARBEIDER
 — saavel i én som flere Farver —

Stempling af Papir, Konvolutter, Kort etc.
 Alle Slags **PROTOKOLLER** leveres efter Bestilling
 Arbeidet garanteres smukt og billigt

Arendals Bogtrykkeris Papirforretning
 anbefales som godt assorteret og til meget billige Priser
 — Særlig vil vi nævne Postpapir og Konvolutter —

ARENDALS BOGTRYKKERI

Annonseplakat for Arendals Bogtrykkeri. Trykkeriets gård på hjørnet av Østregate og Hylleveien i Arendal står fremdeles.

gjengelig. Utgivelsene preges fortsatt av det nyttige, gjerne med merkantilt preg – måletabeller for skipsfarten, ordbøker osv., men ikke minst er det tidens to store strømninger i samfunnet – avholdssaken og de religiøse vekkelse, samt de sosiale motsetningene i kjølvannet av Arendalskrakket i 1886 som nå preger utgivelsene¹³.

En rask opptelling forteller oss at vi minst hadde følgende trykkerier og forlag – av og til går betegnelsene over i hverandre – i Arendal i denne perioden:

N.C. Halds Bogtrykkerie	1832–41
L.A. Krohn.	1841–ca 1856
Chr. S. Reiersen	1845–46
N.S. Lunøe	1848
T.D. Hjorthøys Bogtrykkerie & Officin	1856–74
Eylert Omholt	1857–77
D. H. Smiths Forlag	1858–59
R. Knudsen	1858
N. Knudsen	1860
J.S. Fabricius og E. Omholt (sammen)	1861
J.S. Fabricius Forlag	1862–84
Arendals Bogtrykkeri	1875–
B.D. Sørenssens Forlag	1871–74
J. Svendsens Bogtrykkeri	1874–76
Agderpostens Bogtrykkeri	1876–
Bogbinder Hanssen/Hansen	1878
Chr. Christensens Forlag	1883
Th. Omholt	1883
O.C.D. Gjeruldsens Bogtrykkeri	1884–86
Samholds Avis Bogtrykkeri	1887–88
Heimdals Trykkeri	1889–90
Samfundsvennens Bogtrykkeri	1890
Bo Sørenssen	1892

Vi kan ikke omtale alle trykkerier og forlag nevnt over, men fortsetter våre streif gjennom byens bokhistorie ved å nevne noen av dem. Vi må dessuten ta med i betraktningen at ikke alle trykk fra perioden har angivelse av forlag eller trykkeri selv om vi vet at de er utgitt lokalt: Johan Ditlef Fürst: *Stamtavle over Familien Fürst* fra 1869 kan tjene som eksempel på dette. Noen forleggere trykket også andre steder enn i Arendal – i 1867 fikk for eksempel J.S. Fabricius Forlag i Arendal trykket presten Ole Uglands *Vidnesbyrd om Christo. Ti Prædikener* hos B.S. Mallings Bogtrykkeri i Christiania.

T.D. Hjorthøy rådet som sagt grunnen alene som byens eneste boktrykker frem til 1874. I tillegg til en rekke religiøse bøker og pamfletter (med utgivelsen av oversettelsen av Diderik de Thurah: *Viisdoms Skole til Frimodighed mod Døden og Forberedelse til Evigheden, aabnet i nogle Dødsbetragtninger og andre dertil sigtende Afhandlinger* på 320 sider i 1860 som den mest ruvende), er det særlig følgende av hans utgivelser som er av interesse for oss: Den første er Morten Smith Dedekams

*Bidrag til Kjøbstaden Arendals Beskrivelse fra 1860*¹⁴. Morten Smith Dedekam (1793–1861) var kjøpmann, konsul og Arendals første ordfører. Han hadde fått sin utdannelse i København og England, og startet egen forretning ved hjemkomst til Arendal. Han gikk inn i politikken, ble Arendals første ordfører i 1837, og satt i denne stillingen til han døde i 1861. Dedekam var interessert i lokalhistorie, han var med og stiftet Arendals Skoles offentlige Bibliothek og Museum i 1832, og var museets første konservator. Hans Arendalshistorie er den første trykte byhistorie.

Med D.H. Smith som forlegger trykker Hjorthøy i 1858 dessuten O. Evensens *Fortegnelse over de Seminarister, der ere demiterede fra Askers, Holts, Storøpens og Klæbos Seminarier*. I 1861 utgir J.S.Fabricius Forlag med Hjorthøy som boktrykker Andreas Fayes *Bidrag til Øiestads Presters og Prestegjelds Historie*, et annet av de tidligste historiske skrifter fra distriktet. En av Hjorthøys siste utgivelser var *Gjest Baardsens Levnetsløb*, forlagt av B.O. Sørenssen i 1871, et utdrag av den populære selvbiografien *Gjest Baardsen Sogndalsfjærens Levnetsløb*, utgitt første gang i Christiania i 1835.

Blant de mest særpregede – og utvilsomt mest ambisiøse – trykkeriprojektene i 1870-årene var Jens Svendsens (1843–1926) utgivelse av folkehøyskolemannen og grundtvigianeren Viggo Ullmanns (1848–1910) oversettelser fra latin av Ammianus Marcellinus *25 aar af Roms Historie* og Plutarks *Levnedsskildringer*. Svendsen, som var av sjømannsslekt fra Tromøya men arbeidet som lærer ved Torbjørnsbu skole, hadde møtt Ullmann i forbindelse med opprettelsen av folkehøyskolen i Austre Moland i 1873. Ullmann skal ha overbevist ham om å sette i gang med avis.¹⁵ Jens Svendsen startet så opp trykkeri i 1874 som utgiver og redaktør av *Agderposten*, først under navnet J. Svendsens Bogtrykkeri og deretter som *Agderpostens* Bogtrykkeri. Med Svendsen og *Agderposten* ser vi en ny offentlighet ta form: arbeidere, håndverkere og småborgerskapet trer nå frem på arenaer som tidligere ikke fantes eller hadde vært forbeholdt byens høyere borgerskap: avisdrift, bokutgivelser, foreningsarbeid, vekkelse og ikke minst politisk agitasjon.

Samarbeidet med Ullmann kan ikke ha vart lenge, eller Arendal var kanskje ikke lengre stedet for denne type utgivelser. Første bind av Ammianus ble trykket hos J. Svendsens Bogtrykkeri i 1874, mens de to siste bindene ble utgitt i København i 1880–81¹⁶. De to første bindene av Plutark ble også trykket av Svendsen i årene 1876–1877, mens tredje og siste bind først utkom i København i 1890.¹⁷

Den viktigste utgivelse mot slutten av hundreåret et selvfølgelig Frithjof Foss' *Arendal Byes Historie udarbeidet ved Bidrag af offentlige Midler efter opbevarede Protokoller, Aktstykker og Optegnelser*, trykket i Arendals Bogtrykkeri.¹⁸ Boken utkom i 21 løse hefter med 24 sider i hvert hefte i årene 1889 til 1893. Forfatteren Frithjof Foss (1830–1899), som ellers skrev skjønnlitterære bøker under pseudonymet Israel Dehn og var redaktør i *Arendals Avis*, leverte her den første store byhistorie fra Arendal, basert på grundige kildestudier og inngående kunnskap om sin fødeby, dens historie, borgere, handel og vandel. Som tillegg til byhistorien utgav Foss i 1891 dessuten *Historiske Noveller I. Svogrene. Supplement til Arendals Byes Historie*. Dette var en historisk roman med handling fra byen og kretsen rundt familien Dedekam, en av byens viktigste kjøpmanns- og rederfamilier.

Av de mange småforlagene i perioden, med en eller to utgivelser på programmet,

Frithjof Foss: *Arendals Byes Historie*, Arendals Bogtrykkeri 1893.

er det særlig før nevnte B.D. Sørenssens Forlag som peker seg ut. Forlagets mest kjente utgivelse er nok *Anne og Alet. En Kriminalhistorie fra Øiestad* av sogneprest Ivar H. Bentzen, trykket hos T.D. Hjorthøy i 1874, basert på en virkelig historie om de to giftmordersker, deres rettergang og offentlige halshugging.¹⁹

4. Aviser og tidsskrifter

...kan du give svar paa dette saa vil det være et stykke paa vei med den katalog over Arendals-trykk som jeg nu skal lave. Det er naturligvis aldeles omsonst at tænke paa at faa nogen samling af alle disse blad som i tidens løb har været trykt i Arendal....²⁰

Igjen siterer vi boksamleren og lokalhistorikeren Sven Oftedal, denne gang fra et brev til en av byens boktrykkere der han søker opplysninger om utgivelsen av tidsskriftet *Spidskugla*.

Den vestlandske Tidende var byens viktigste avis og største publiseringsprosjekt på 1800-tallet. Avisen fikk som nevnt konkurranse av Agderposten fra 1874, og dennes redaktør og utgiver Jens Svendsen og hans Agderpostens Bok-

trykkeri ble da byens andre ledende trykkeri, utgiver og avishus.

Den første kjente avisutgivelse i Arendal er *Kongelige Privilegeret Adresse Contours Efterretninger udi Christiansands Stift*. Denne håndskrevne avisen ble utgitt av H. Drejer i årene 1769–70. Utgivelsen av trykte aviser startet imidlertid med Den vestlandske Tidende i 1832. Aviser som utkom i Arendal i vår periode er:

Den vestlandske Tidende	1832–1975
Nedenæs og Robygdelagets Amts-Tidende	1853
Nedenæs og Robygdelagets Amtstidende og Arendals Adresseavis	1857
Agderposten	1874–
Nedenes Amts Landbotidende	1879–1903
Arendals Avis	1885–87
Samhold Avis	1887–88
Samfundsvennen	1890
Handels- og Industribladet	1898–1900

Som det fremgår, var det egentlig bare Den vestlandske Tidende, som utkom helt frem til 1975 og Agderposten, som utkommer fremdeles, som var aviser av noen betydning i denne perioden. De øvrige avisprosjektene gikk inn etter kort tid og er i dag stort sett glemt.

Byen hadde også en rikelig flora av tidsskrifter, fra det nyttige slaget til opplysning særlig for bondestanden, som eksempelvis før nevnte Jacob Sverdrups *Den erfarne Landmand – Et agronomisk Blad*, til skrifter av det mere oppbyggelig slaget i form av en mangslungen rekke av religiøse blader. I tillegg utkom satiriske – og til dels sterkt samfunnskritiske - blader som *Spidskula*.

Oversikten nedenfor omfatter ikke menighetsblader, klubborganer, forretningsmeddelelser, kalendre, julehefter, leilighetsblad, årsberetninger og lignende uten egentlig tidsskriftstoff. Likevel er listen lang:

Den erfarne Landmand	1837–39
Musikalsk Søndagsblad	1839–40
Norge og Amerika	1845–46
Den norske Folkeskole	1858–64
Efterretninger for Søfarende	1863–66
Zions Vægterrøst	1875–78
Nedenæs Amts Landbotidende	1880–85
Nordisk Frimærkeblad	1886–87
Spidskugla	1887–90
Totalisten	1887
Skandinavisk Organ for Norge, Sverige og Danmark	1889
Norske Turnnotitser	1889–93
Tempelsvøben	1889–99
Budbæreren	1889–1908
Stridsmanden	1890–93
Skogstjernen	1897–1900

Vi kan her bare trekke frem et par av de mange utgivelsene nevnt over. *Den erfarne Landmand* ble trykket hos Krohn i årene 1837–39 og ble utgitt av landbruksskolepioneren Jacob Sverdrup (1775–1841), som i en periode også var forvalter ved Fritzøe Jernverk. Sverdrup drev en omfattende opplysnings- og publiseringsvirksomhet innen norsk landbruk, redskapsutvikling osv., og *Den erfarne Landmand* var et viktig bidrag i så måte.

Musikalsk Søndagsblad (1839–40) ble utgitt av Arendals stadsmusikant Friederich Wilhelm Thoschlag (1812–1885). Thoschlag, som opprinnelig var fra Holstein, var leder av Det Musikalske Selskab, og senere organist i byens nye Trefoldighetskirke. Både *Den erfarne Landmand* og *Musikalsk Søndagsblad* ble trykket hos Hald og Krohn.

Vi har tidligere nevnt Johan Reiersens utvandretidsskrift *Norge og Amerika* fra 1845–46. Dette var et av de tidligste og viktigste informasjonskilder for norske amerikautvandrere, trykket hos L.A. Krohn.

Norge og Amerika nr 1 juli 1845.

ved etableringen av byens bibliotek i 1832 bærer mange vitnesbyrd om dette.

Et av de første tilløpene til bokhandel i Arendal finner man etter at Selskabet for Norges Vel begynte sin virksomhet i 1811, med blant annet Jacob Aall som en av stifterne. Selskapet gav i sine første virkeår ut en rekke bøker som ble solgt gjennom dets underavdelinger landet rundt. Storkjøpmannen Niels Hald på Barbo Gård, far til trykkerieier Niels Chr. Hald, var medlem av distriktskommisjonen for Arendal og Nedenes, og sto som dens sekretær for boksalget her. Niels Hald jr. ble som vi vet senere partner med avisredaktør og forfatter Niels M. Aalholm. I 1823 nevnes kjøpmann Pihl som kommisjonær for musikkforlegger Lars M. Ibsen i Christiania²². Aalholm var ikke bare knyttet til avisdriften og trykkeriet; han virket også som bokhandler både for egne og andres utgivelser. Hald og Aalholms etterfølger, Lars Andreas Krohn, fortsatte også med bokhandel som en del av trykkerivirksomheten. Hans argeste konkurrent skal ha vært byens postmester Sandberg, som blant annet var kommisjonær for datidens viktigste norske musikkforlegger Winther i Christiania.²³

I tillegg til religiøs litteratur og bøker fra Hald og Krohns trykkeri bestod boksalget av utenlandske bøker som *Dictionnaire de la Conversation et de la Lecture* (i 104 hefter!) eller *Samlade Arbeten* av den svenske kaptein Anders Lindeberg som i 1834 var blitt dømt til døden for majestetsforbrytelser, men senere benådet. Stortingstidende

Den Norske Folkeskole. Tidsskrift for Lærere, Forældre og andre Opdragere ble trykket av T.D. Hjørthøy for den kjente skolemannen Andreas Feragen fra Holt. Feragens skole ved Holt kirke var øvingsskolen for Andreas Fayers lærerseminar som holdt til på prestepgården, nær Jacob Aalls jernverk.

Spidskugla – Humoristisk, satirisk Ugeblad, i alle brugelige Koulører, for Arendal og Omegn utkom i årene 1887 til 1890²¹. Redaktør og utgiver var Thomas A. Heimdal, typograf og politisk agitator. Bladet ble delvis trykket i Arendals Avis Bogtrykkeri, delvis utenbys, og til sist i typograf Heimdals eget trykkeri: Heimdals Bogtrykkeri med adresse Svinodden pr. Arendal.

5. Arendals bokhandlere og leiebiblioteker

Som tidligere nevnt ble nok de fleste bokinnkjøp i tiden før byen fikk sitt eget trykkeri, gjort i Christiania og København, eller i andre storbyer hvor byens handelsborgere og redere hadde sine forbindelser og hvor de selv reiste. Gaveprotokollene

hadde i 1839 hele 64 abonnenter i Arendal, og da Jacob Aall i juli 1837 sendte ut subscriptionsinnbydelse på sin store - og kostbare - Snorre-oversettelse tegnet det seg første dag 42 abonnenter i Arendal. Interessen for lesing og bøker var med andre ord stor.

Etter at byens trykkeri og postkontor i de første tiårene dominerer bokomsetningen, åpner Eilert Omholt i 1848 byens første egentlige rene bokhandel, i sin nyanskaffede gård i Bendiksklev nr 1. Omholt fikk konkurranse i 1860, da Jens Schou Fabricius, som var fetter av brødrene Aschehoug som i 1872 startet H. Aschehoug & co Forlag i Christiania, starter bokhandel i Arendal. Byens mest kjente og lengst virkende bokhandel – P.M. Danielsen – åpner sine dører første gang 1. februar 1895.

Blant de navnene som dukker opp som bokhandlere i Arendal i perioden er:

Niels Hald	Ca 1811–30
Andreas Pihl	1823
Niels M. Aalholm	Ca. 1832–35
Lars A Krohn	Ca. 1835–55
Wilhelm Hjorthøy	1838–40
Jørgen Flood Sandberg	Ca. 1840–50
Kjøpmann Peder Schjæveland	Ca. 1840–50
Eilert Omholt	1848–ca. 60
J.S. Fabricius	1860–til
P.M. Danielsen	1895–

I tillegg til bokhandlene, Læseselskabet, og etter hvert byens offentlige bibliotek, var også leiebibliotekene en mulighet for tilgang på bøker for folk flest. Leiebibliotekene lå i grenselandet mellom bokhandel og bibliotek gjennom å drive utlånsvirksomhet på kommersiell basis, selv om noen nok også var drevet på mer ideelt grunnlag. Som eksempler på det første kan vi regne A. Bugges og A.G. Sandbergs Leiebibliotheker og på det siste Arendals Haandværkerforenings Bibliothek og Arendals kr. Ungdomsforenings Bibliothek.

6. Avslutning

Som vi ser, er Arendals historie i perioden 1830–1900 preget av at byen var i nasjonens første rekke ikke bare når det gjaldt handel, skipsfart og velstand, men også med hensyn til litterær og kulturell dannelse og ambisjoner. Dette gjaldt særlig den første del av perioden, da eksempelvis en forfatter som Henrik Wergeland vurderte å få sine bøker utgitt i Arendal.²⁴

Utgivelsene går etter hvert mer og mer i retning det lokale, men aktivitetsnivået og mangfoldet er fortsatt stort, særlig etter hvert som trykketeknologien blir enklere og rimeligere mot slutten av hundreåret. Og i så måte kan vi nok si oss enig i Sven Oftedals hjertesukk om utfordringene ved å skaffe seg full oversikt over alt som ble trykket og utgitt i gamle Arendal. Ovenstående er derfor bare et streif på overflaten, men forhåpentligvis et bidrag til å øke kunnskapen om og interessen for å kartlegge denne viktige delen av byens historie.

Noter

¹ Av nabobyene fikk Grimstad sitt første trykkeri i 1856 og Tvedestrand i 1872, begge i forbindelse med etablering av avisdrift.

² Et fascinerende innblikk i Peder Thomassøns boksamling og den etterfølgende auksjonen gis i Roar Tank: *Den gamle reders bøker*. Norsk Sjøfartsmuseum. Årbok 1929, ss. 91-115

³ Fra Sven O. Oftedal: *Arendals eldste trykkeri*. Vestlandske Tidendes Jubileumsnummer 31. juli 1932.

⁴ Omstendighetene omkring etableringen av Halds trykkeri er utførlig behandlet av Nils Voje Johansen i *Litt rundt etableringen av N.C. Halds Bogtrykkerie*, i Nils Voje Johansen og Terje Bodin Larsen: *Utvalgte bøker og trykk fra Arendals første trykkeri. Bøker av Jacob Aall*. Katalog til utstilling i Arendals bibliotek i forbindelse med Næs Jernverksmuseums seminar Kunnskap og opplysning - til nytelse og nytte... 9.–10. desember 2011. Nils Voje Johansen og forfatteren arbeider med å publisere en fullstendig katalog over utgivelsene fra Halds og Krohns trykkeri.

⁵ Navnet var Den vestlandske Tidende fra 1832 til 1895, deretter Vestlandske Tidende frem til 1966 (avisen utkom ikke i krigsårene 1943–45), deretter Sørlandske Tidende. Gikk sammen med Christianssands Tidende i 1973. Ble deretter utgitt i Kristiansand til den endelig gikk inn i 1975.

⁶ Som provinshovedstad hadde Kristiansand fått sitt første trykkeri i 1779.

⁷ Første Bind: *Om Bank og Pængevæsenet og sammes Indflydelse paa de vigtigste Næringsveie i Norge - Om Bjergværksvæsenet fornemmeligen med Hensyn til Norges Jernværker - Nogle Ord om Dagens Tone* utkom i 1832–33, Andet Bind: *Om Kongsberg Sølvverk - Om den norske Banks Discontering - Et Brev til Recencenten af Nutid og Fortids 2det Hæfte i Bladet Vidar - Om Communevæsenet med specielt Hensyn paa Fattigvæsenet - Oversættelse af Fattigbalken efter den islandske utkom i 1834*. Tredie Bind: *Betragtninger over Næringsveienes indbyrdes Forhold i Fædrelandet - Om Pængevæsenet* som utkom i 1836 be imidlertid trykt i Det Lehmanske Officin i Christiania.

⁸ John Ole Askedal har skrevet en meget god oversikt over Nicolai Henrich Jægers liv og arbeid i Agder Vitenskapsakademis Årbok 2010 ss. 95–128 under tittelen *Nicolai Henrich Jæger (1780–1846) – Byfogd i Arendal, leksikografisk pioner og naturhistorisk entusiast*.

⁹ Bangs *Fuldstændig Norsk Kogebog* ble utgitt senest med forord og mathistoriske kommentarer ved Henry Notaker og praktiske råd og etterord ved Hroar Dege på Kilden Forlag, Arendal 1991.

¹⁰ *Prolegomena*: Større innledning eller fortale.

¹¹ *Norske Noveller*. Tredie Bind: *Lys og Skygge*. 1847. De to første, *Norske Noveller I: Præsten Tellemarken. Lodsens Datter og Norske Noveller II: En norsk Matros* hadde utkommet i Christiania i henholdsvis 1838 og 1843.

¹² Andre (og siste) årgang utkom 1846–47 i Christiania med forfatteren og utvandreraktivisten Elise Tvede Wærenskjold fra Tvedestrand som redaktør.

¹³ Det mest vidtrekkende utslag av disse hendelsene er stiftelsen av Det norske Arbeiderparti i Arendal 21-22. august 1887 under navnet Det Forenede norske Arbeiderparti.

¹⁴ Ny utg. Arendal 1951, trykt i Vestlandske Tidendes Trykkeri, med innledning og tillegg av O.A. Aalholm. 14+27+22+14 s. Også trykt i Aust-Agder-Museets og Aust-Agder-Arkivet. Årbok 1958, ss. 7–47.

¹⁵ Kjell Knudsen: «*En mærkværdig Skolebegivenhed*». Aust-Agder-Arv 2001/2002 s. 24.

¹⁶ 2. Bind utg. 1880 og 3. Bind utg. 1881 på Karl Schønbergs Forlag i København og trykket i Bianco Lunos Kgl. Hof Bogtrykkeri.

¹⁷ *Levnedsskildringer af Plutark. I oversættelse fra Græsk ved V. Ullmann*. Tredie Del utg. 1890 på Karl Schønbergs Forlag og trykket i Bianco Lunos Kgl. Hof Bogtrykkeri (F. Dreyer). «Utgitt med understøttelse fra Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet udgivet for Selskabet for historiske kildekrifters overførelse på modersmålet ved H.H. Lefolii».

¹⁸ Ny illustrert og forøket utgave ved Arendal Historielag, Arendal 1998.

¹⁹ 2. utg. John S. Olsens Boktrykkeri, Arendal 1925.

²⁰ Sven Oftedal i brev om utgivelsen av *Spidskugla* til faktor Thomas Thorkildsen 7.4.1941, AAKS.

²¹ Les mer om Thomas Andreas Heimdal (1857–1943) og *Spidskuglen, Spiskula* eller *Spidskula* i Harald Floddas artikkel *Spidskula i Sånn var det* 2009 ss. 101–126.

²² Kari Michelsen: *Musikkhandel i Norge – fra begynnelsen til 1909*, Oslo 2010, s. 62.

²³ Michelsen s. 68.

²⁴ Nils Voje Johansen: *Litt rundt etableringen av N.C. Halds Bogtrykkerie* s. 4.

Kilder

Arendals Typografiske Forening 100 år 1992-1982. Arendal 1982.

Biblioteket i Arendal, 150 år 1832–1982. Utg. av Arendal og Hisøy Bibliotek, Arendal 1982.

Foss, Frithjof: *Arendals Byes Historie*. Arendal 1893.

Frøstrup, J. Chr., Vigerstøl, N.P.: *P.M.Danielsen 100 år 1895–1995*. P.M. Danielsen Arendal 1995.

Halvorsen, J: *Norsk Forfatter-Lexicon 1814–1880. Paa Grundlag af J.F.Krafts og Chr. Langes «Norsk Forfatter-Lexicon 1814-1856»*. Den Norske Forlagsforening Kristiania 1888.

Holst, R. Sommerfelt: *Slekten Krohn fra Kronborg og Ringerike*. Oslo 1931.

Høeg, T. Arbo: *Norske Aviser 1763–1969 - En bibliografi*. Universitetsbiblioteket, 1973.

Jensen, Andreas: *Større Forretninger i Arendal*. Kristiania 1906.

Jensen, Egil R. (red.): *De satte det på trykk. Sørlandske pressefolk i liv og trengsel gjennom 100 år*. Kristiansand 2003.

Kaastrup, S.: *Agder-bibliografien II - Aust Agder*. Agder Historielag, Arendal 1986.

Norske Tidsskrifter. Bibliografi over periodiske skrifter i Norge inntil 1920. Universitetsbiblioteket, 1940.

Oftedal, Sven O.: *Arendals eldste trykkeri*. Vestlandske Tidendes Jubileumsnummer 31. juli 1932.

Vevstad, J.: *P.M.Danielsen 50 år 1895-1945*. Arendal 1945.

Ill.: S. 108, 109, 111, 115, 117 Dannevig Foto. S. 105, 106, 112 Aust Agder Kulturhistoriske Senter.

Alt i trykksaker

Bøker - brosjyrer - foreningsblader
reklameaviser - kontortrykksaker
layout

Tvedestrand Boktrykkeri AS ble etablert i 1872 av Arne Garborg, som var student ved Holt Seminar og lærer i Tvedestrandsdistriktet i årene 1868-73. Arne Garborg hadde i 1871 startet utgivelse i Risør av Lærerstandens Avis, men 16. oktober 1872 utkom første nummer av Tvedestrandsposten fra hans eget trykkeri i Tvedestrand, som også overtok utgivelsen av Lærerstandens Avis.

Tvedestrand Boktrykkeri er i dag distriktets eldste trykkeri som fortsatt er i virksomhet, trykker aviser og alle typer trykksaker til en bred gruppe av kunder lokalt og utover landet.

Tvedestrand **Boktrykkeri as**

Grenstølveien 4 - 4900 Tvedestrand - tlf. 37 19 68 68 - fax 37 16 20 52
post@tvedestrandboktrykkeri.no

Kvalitetstrykksaker siden 1872

